

Г.Зімон*

ЧИ БУВ ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. ІНСТРУМЕНТОМ "ЛІКВІДАЦІЇ" УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ?

Статтю присвячено розглядові проблеми походження однієї з найбільших гуманітарних катастроф ХХ ст. На думку Сталіна, українізація послабила лояльність України щодо радянської централізованої держави й сприяла українському націоналізмові. Цю небезпеку було подолано голодом.

Голодомор 1932–1933 рр. належить до найбільших гуманітарних катастроф ХХ ст. Доба сталінізму багата на насильницькі ексцеси, але ще ніколи (включно з роками II світової війни) мільйони людей не вмирили неприродною смертю за такий короткий термін. Дослідники сходяться на думці, що голод не був неминучим і відповідальність за те, що сталося, несуть сталінське керівництво та його деспотичний режим. Ці люди бажали голоду, вони не мали наміру йому запобігти. Голод був не наслідком неврожаю чи природної катастрофи, а складовою політики сталінізму. Автономні групи чи сили, які стояли на перешкоді централізованої диктатурі, мали бути знищені¹. У цьому плані колективізація, депортації т.зв. куркулів та голод стоять в одному ряду. Голод остаточно придушив опір колективізації та ліквідував незалежність селянства, що розглядало зібраний урожай як свою власність. Відтепер врожайми колективізованого сільського господарства розпоряджався партійно-державний апарат.

Дослідники дискутують – чи був голод спрямований саме проти селян, чи лише проти українців та інших неросійських народів Поволжя й Казахстану? Незаперечним є факт, що жоден народ не зазнав таких втрат, як український (у процентному відношенні ще більшим було число жертв серед кочовиків Казахстану). Гостро звучать протилежні тези: 1. В українському селі люди вмирили від голоду не тому, що вони були українцями, але тому, що були селянами²; 2. Голод був генцидом саме української нації, люди гинули через те, що були українцями³.

Дослідники обстоюють свої погляди в цій дискусії⁴, проте, якщо розглядати голод як інтегральну складову сталінізму, тоді альтернатива "селянин" або "українець" є помилковою, оскільки з погляду режиму обидва – і економічно незалежний селянин, і національно свідомий українець – були ворогами й мали бути упокорені.

У статті пропонується теза, що сталінське керівництво з особливою брутальністю діяло проти українських селян та козаків Кубані. Це пояснює велику кількість жертв порівняно з голодуючими областями на Волзі та в Західному Сибіру. Голодову зброю було застосовано саме проти українського села, що опиралося ко-

* Зімон Гергард – професор східноєвропейської історії, Кельнський університет, Німеччина.

лективізації. До того ж Сталін уважав Компартію України ненадійною й нелояльною, потенційно сепаратистською й такою, що віддавала перевагу українським інтересам перед загальносоюзними. "Якщо ми зараз не наведемо ладу в Україні, то ми можемо її втратити", – писав Сталін 11 серпня 1932 р. Кагановичу⁵. "Лад" наводили за допомогою терору голодом, у підсумку національний та соціальний опір було придушено на багато років. Одночасно партійними чистками було підкорено керівні кадри (ліквідацію вищого керівництва України Сталін, усупереч первісним планам, відклав на 1937–1939 рр.).

Породжена насильницькою колективізацією криза сільського господарства могла бути, за оцінкою Сталіна, кризою лояльності в Україні. Опубліковані з початку 1990-х рр. джерела та дослідження українських і американських істориків дозволяють навести докази того, що голодомор та боротьба проти українського націоналізму не лише відбувалися паралельно в часі, а й перебували в причинному зв'язку. Війна проти селян була також війною й проти українців.

Успіхи та межі українізації (поч. 1930 р.)

Більшовики розуміли, що перемога в громадянській війні була лише перемогою зброї, тож тепер необхідно було підкорити неросійські народи в інституційному плані – вони одержали національні республіки, що становило разуючий контраст із національною політикою Російської імперії. І хоча радянський федералізм аж ніяк не означав реальної федералізації влади та компетенції, проте неросійські народи здобули символи власної державності. Так, радянська конституція визнавала за союзними республіками суверенітет та гарантувала їм право виходу із СРСР, тож сталінське побоювання ("ми можемо втратити Україну") не виникло на порожньому місці.

Інструментом інтеграції неросійських народів стала політика коренізації, яка в Україні набула форми українізації. Її найважливішими моментами були перевага неросіян при входженні до радянської еліти та заохочення неросійських мов у сфері освіти, ЗМІ та в управлінні. Центральна влада залишалася російськомовною й лише поодинокі неросіяни сходили на верхні щаблі влади в Москві. Із цього розподілу на переважно російське партійно-державне керівництво та республіканську еліту, в якій домінували місцеві елементи, виникла напруга, що сприяла розпадові СРСР наприкінці ХХ ст.

Вражаючими були успіхи українізації в початковій освіті й друкованих ЗМІ. Якщо до 1917 р. не було жодної школи з українською мовою викладання, то в 1932–1933 рр. 88,5% школярів України відвідували такі школи, а частка українців серед населення становила 80% (1926 р.). Кількість газет (за назвами) українською мовою зросла з 37,5% (1923–1929 рр.) до 63,5% (1927–1928 рр.). Статистика друкованих екземплярів газет ще більш вражаюча: якщо 1923 р. було лише 12,5% усіх примірників газет українською мовою, то 1932 – 91,7%. Відповідно скоротився обіг російськомовної преси. Українізація часто означала дерусифікацію освіти та засобів масової інформації.

Політика "позитивної дискримінації" також означала просування українців: їх частка в промисловому пролетаріаті зросла з 43% (1926 р.) до 58% (1933 р.). Якщо 1922 р. лише 24% членів партії були етнічними українцями, то 1932 р. – 59%. Просування українців у керівному апараті здійснювалося повільніше через брак кваліфікованих кандидатів, проте 1929 р. 75,9% співробітників районного рівня були українцями (на республіканському рівні – лише 36,2%).

1932 р. в більшості установ та організацій республіканського рівня в службовому листуванні використовувалася українська, проте розмовною мовою апарату надалі залишалася російська. Україна була єдиною союзною республікою, яка спробувала (втім, безуспішно) лінгвістично українізувати загальносоюзні органи на своїй території⁶.

Центральною метою, на думку націонал-комуністів, була українізація промисловості й міст. Сам Сталін на X з'їзді партії (1921 р.) так окреслив цю мету: "Якщо навіть у містах України до сьогодні ще переважають російські елементи, то з часом ці міста будуть неминуче українізовані"⁷.

Через це українські комуністи вимагали форсованої українізації пролетаріату й індустрії. 1926 р. вперше дійшло до конфлікту між Сталіним і Кагановичем (тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У), з одного боку, і виразником ідей націонал-комуністів, наркомом освіти Олександром Шумським, із іншого. Сталін у листі до ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 р. категорично відкинув "дерусифікацію пролетаріату" та в різкій формі критикував український культурний рух загалом, який набув "характеру боротьби проти Москви, росіян, російської культури та її вищого досягнення – ленінізму"⁸.

Коренізація, проваджена під контролем компартії, не могла призвести ані до політичного плюралізму, ані до сепаратизму. Навпаки, українізація повинна була стати інструментом інтеграції України "без швів" у комуністичний Радянський Союз. Політика коренізації мала запобігти розвиткові тих національних сил, які на початку ХХ ст. зруйнували Російську та Дунайську монархії. Сприяння в ділянках мови, культури й кадрової політики повинне було компенсувати автономістські сподівання.

Певна річ, більшовицьке керівництво розуміло, що це означає ходіння по лезу ножа – воно весь час поборювало різні "національні ухили", які не вкладалися в тісні рамки коренізації.

Українізація освіти та пов'язані з цим довгострокові перспективи переважно україномовного суспільного простору посилили українську самосвідомість та вели до єднання з інтегрованою в радянські інституції некомуністичною інтелігенцією.

Націонал-більшовики (О.Шумський та його послідовник – нарком освіти з 1927 по 1933 рр. Микола Скрипник) хотіли збудувати соціалізм у барвах України, вони не були готові підпорядковувати інтереси своєї республіки диктаторській волі Сталіна. Націоналізм у культурі прямував до політичної національної волі. Сталін відреагував на це брутальною силою проти українського села та республіканської компартії.

Українізація мала ще одну грань, яка зі встановленням централістичної диктатури наприкінці 1920-х рр. неминуче входила в конфлікт зі Сталіним: націонал-комуністи вважали себе захисниками українців у Польщі та в РРФСР. М.Скрипник на IX з'їзді КП(б)У (1927 р.) заявив: "Радянська Україна є П'ємонт для всього українського народу на всій етнографічній території України"⁹. При цьому на увазі малися польська Західна Україна (Східна Галичина) й прикордонні регіони РРФСР, які частково або переважно були заселені українцями (перепис 1926 р. зафіксував майже 8 млн. українців у РРФСР).

1945 р. Україна справді набула вигляду П'ємонту, проте з двома істотними відмінностями від мрій Скрипника – головною дійовою особою при об'єднанні всіх українських земель був Сталін, а не українське партійне керівництво. А, по-друге, усі території РРФСР із українським населенням так і залишилися в складі РРФСР. Із 1933 р. українців там було піддано масовій асиміляції. Це стояло в прямому причинному зв'язку з ревізіціями зерна й голодом. А за кілька років до цього українські націонал-комуністи – за підтримки Сталіна й центру – проводили протилежну лінію, тобто українізацію заселених українцями регіонів РРФСР. Від 1924 р. Україна безуспішно домагалася ревізії на її користь кордонів із Курською та Воронежською областями Росії, заселеними переважно українцями. Проте після довгих роз'яснень та подолання значного російського опору, 1930 р. вдалося здійснити розгорнуту українізацію цих територій. У 1931 р. в РРФСР існувало понад 100 українських національних районів (із них третина – на Північ-

ному Кавказі), тисячі українських селищних рад, початкових шкіл та сотні загальноосвітніх шкіл, а також українські культурні центри, театри й музеї. Патронат над цими закладами здійснював український уряд. Відповідальним був нарком освіти, який відправляв до РРФСР тисячі вчителів¹⁰.

У 1920-х рр. Україна посідала привілейоване становище в радянській зовнішній політиці. Українізація мала довести пригнобленим одноплемінникам у Польщі переваги радянської влади та підвести базу під вимоги Комінтерну щодо об'єднання всіх українських земель в одну велику радянську Україну. Після державного перевороту Ю.Піلسудського (травень 1926 р.) та заходів щодо поліпшення ставлення до українського населення в Польщі сталінське керівництво бачило зворотну небезпеку: Ю.Піلسудський міг примиритися з українцями Галичини та використати їх для наведення мостів до радянської України, аби успішно провести інтервенцію проти Радянського Союзу. У 1932 р. Сталін уже не вірив у те, що українські націонал-комуністи зможуть перетягти Галичину й Волинь на радянський бік, ба більше – він побоювався зворотного, адже в його очах українські комуністи стали звичайними українськими націоналістами, були ненадійними та нелояльними. До цього додавалися спогади про співпрацю між Ю.Піلسудським та Симоном Петлюрою в 1919–1920 рр. Із цього в Сталіна виріс страх перед спільними діями польських та українських націоналістів супроти радвлади й Москви. 11 серпня 1932 р. він писав до Кагановича: "Зрозумійте при цьому, що Пілсудський не спить, а його агентура в Україні набагато сильніша, ніж уважають Реденс (шеф ДПУ України. – *Авт.*) або Косіор (перший секретар ЦК КП(б)У. – *Авт.*). Зрозумійте також, що в українській комуністичній партії (500 000 членів, ха-ха!) існує немало (справді немало!) гнилих елементів, свідомих та несвідомих послідовників Петлюри та, нарешті, прямих агентів Пілсудського. У той момент, коли справи підуть погано, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (та й ззовні) партії супроти партії"¹¹. Підставою сталінської люті був очевидний провал реквізицій зерна в Україні: у двох областях "приблизно 50 районних партійних комітетів висловилися проти плану збору зерна та назвали його нереальним".

Опір проти реквізицій зерна та український націоналізм

Опір проти реквізицій зерна, що розпочалися з 1928 р., та наступної колективізації був повсюдним явищем у СРСР, але в національних республіках він був сильнішим. Спогади про короткочасну самостійність після 1917 р. були пов'язані з бажанням звільнитися від Москви. Каганович оголосив на пленумі українського ЦК в березні 1928 р., що кампанії заготівлі зерна призвели до "посилення шовінізму" "не тільки згори, а й знизу", "існують чутки, що хліб і цукор будуть постачатися до Москви"¹². Навесні 1930 р. опір досяг кульмінації – ішло до масових (подекуди збройних) заворушень на селі. Майже половина всіх бунтів у СРСР 1930 р. відбулася в Україні. Десятки тисяч українських та польських селян у лютому – березні 1930 р. взяли участь у повстанні вздовж українсько-польського кордону. Це підтвердило найгірші сталінські побоювання¹³.

Одночасно (1928–1930-ті рр.) зросла кількість нелегальних антирадянських листівок. ДПУ конфісковувало їх сотні, але це могла бути лише верхівка айсбергу. Центральною темою був заклик до національного опору: "Піднімайтеся! Кожен візьме в руки, що він може. Ми покажемо дорогу клятим комуністам! Звільнимо Україну від московського панування. Хай живе Україна!". Найчастіше в листівках як національний ідентифікатор називався С.Петлюра: "Батько Петлюра, вставай та дивись, як стогне Україна"¹⁴. Національний протест виник також у середовищі робітництва та в партії. Група делегатів і робітників харківських заводів передали президії XIII українського партійного з'їзду 26 лютого 1931 р. меморандум: "М'язами українських робітників та селян була побудована Росія. Україна

гине". Далі була вимога перейти від культурного націоналізму до політичного: "Повинна бути заснована українська радянська державність... У нас дотепер ішлося тільки про мову, культуру, хоча це також є елементами державності"¹⁵.

Навесні 1932 р. в багатьох селах України вперше дійшло до голоду. Голова ради народних комісарів України Чубар у доповідному листі Сталіну та Молотову від 10 червня 1932 р. писав про "мінімум 100 районів", які потерпають від голоду й терміново потребують допомоги¹⁶. Цей лист та інші повідомлення з України свідчать про те, що сталінське керівництво було без прикрас інформоване про становище в українському селі. У той час як українське керівництво прохало Сталіна про допомогу та обережно натякало на загрозу катастрофи, на партійній базі знаходив свій вираз широко поширений, якщо не організований та координований, опір. Це впливає з доповідних українського ДПУ від 22 серпня та 20 листопада 1932 р., в яких, під заголовком "Факти про правоопортуністські настрої та опір проти ревізій зерна членів партії та комсомолу під час кампанії по ревізії зерна", було узагальнено велику кількість наглядових протоколів та доносів. Доповіді містять сотні висловлювань сільських функціонерів, які відмовлялися виконувати план заготівлі зерна, оскільки це веде до катастрофи. "Я не виконуватиму цього плану", "ми не виконуватимемо планів ревізій зерна. Це злочинно – знову примушувати людей голодувати", "достатньо, що ми останній рік голодували, цього року ми не віддамо свого зерна"¹⁷.

Сталінське керівництво з літа 1932 р. зрозуміло, що в Україні існував широкий опір проти планів поставок зерна й цей опір був національно зумовлений. Виглядало на повернення 1930 року. Цього разу Сталін, очевидно, вирішив застосувати всі засоби, щоби виграти війну. Терор голодом був свідомо використаний як зброя, мільйони померли, але Сталін таки виграв війну.

Першим великим полем битви стала Кубань, де проти українських козаків із листопада 1932 р. був застосований терористичний режим. Округ Кубань входив до краю Північного Кавказу РРФСР. Тут 1926 р. проживало 915 000 українців (серед них близько 580 000 були козаками), а загалом українці на Кубані становили більшість населення (61,5%). У всьому регіоні Північного Кавказу перепис населення 1926 р. зафіксував 3,1 млн. українців. Кубанські козаки заснували після революції на короткий час сепаратистську республіку (Кубанська Рада). Щоб інтегрувати українців Північного Кавказу в радянську систему, наприкінці 20-х рр. тут було здійснено загальну українізацію. Це було перемогою України й насамперед народного комісаріату освіти під орудою Скрипника, який сприяв створенню шкіл, бібліотек та засобів масової інформації, надсилаючи персонал та матеріальну допомогу¹⁸.

Кількома роками потому сталінське керівництво дійшло до переконання, що це було помилковою політикою, яка сприяла українській норовливості та націоналізму, а також зумовила "куркульський" опір проти ревізій зерна. У жовтні – листопаді 1932 р. Сталін відправив на Північний Кавказ із надзвичайними повноваженнями Кагановича, щоб "знищити саботаж, який був ініційований контрреволюційними куркульськими елементами на Кубані". Каганович у промові 23 листопада перед партійним активом у Ростові-на-Дону стверджував, що саботаж куркулів підтримувався колишньою буржуазною інтелігенцією та прихильниками Петлюри, "які навесні прийшли з України". "Вони займаються контрреволюційною агітацією, поширюють чутки про близьку інтервенцію міжнародної буржуазії та неминучий занепад радянської влади". "Ми знаємо точно про зв'язки між контрреволюціонерами Кубані та українськими прихильниками Петлюри, а також про ймовірні зв'язки з польським шпіонажем, оскільки прихильники Петлюри тісно співпрацюють із Польщею"¹⁹. Сталінське уявлення, що його він сформулював у вище цитованому листі до Кагановича в серпні 1932 р., стало обов'язковою політичною лінією, яку той виконував на Кубані з великою

жорстокістю. Наприкінці 1932 – поч. 1933 рр. усе козацьке населення з трьох поселень (станіці Полтавська, Медведівська, Урюпська) було повністю депортоване на Крайню Північ. Тисячі кубанських козаків спіткала така ж доля. Загальне число депортованих оцінюється від 60 000 до 100 000 осіб. Із погляду тоталітарної тиранії відтепер були не класові вороги (куркулі), ворогами стали етноси. Так тривало до кінця панування Сталіна. Саме депортацією кубанських козаків відзначено перехід від класових до етнічних депортацій.

До цього на Кубані відбулася всеосяжна партійна чистка. У листопаді – грудні 1932 р. із партії було виключено майже половину членів. У багатьох випадках за цим ішли репресії. 15 000 комуністів було заарештовано на Північному Кавказі. Окрім того, ОДПУ під час кампанії з реквізиції зерна 1932 р. тільки на Кубані заарештувало 16 000 селян²⁰.

"Правову базу" для цього терору таємним рішенням від 14 грудня 1932 р. встановили ЦК ВКП(б) та РНК СРСР²¹. У "саботажі заготівлі зерна та насіння" в Україні та на Північному Кавказі були звинувачені "куркулі, колишні офіцери, послідовники Петлюри, прихильники Кубанської Ради", які проникли в колгоспи. Ці "контрреволюційні елементи" повинні бути знищені. Причиною саботажу рішення вказувало те, що "українізацію було проведено механічно, без ретельного відбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, послідовникам Петлюри, створення ... контрреволюційних осередків та організацій". Ще гостріше засуджувалася "небільшовицька українізація" на Північному Кавказі, яка нібито надала "ворогам радянської влади легальну форму для організації опору проти заходів ... радянської влади". Тому проведена на Північному Кавказі кілька років тому українізація повинна бути анульована. Службове листування в українізованих районах "терміново" слід перевести на російську мову. Це саме стосувалося "всіх газет та журналів". Із наступного навчального року викладання в школах слід було перевести на російську мову. Рішення категорично зобов'язало депортувати "всіх жителів" станіці Полтавської, окрім тих, які "дійсно віддані радянській владі". Щоби придушити "опір проти заготівлі зерна", слід припинити "механічне проведення українізації", "прихильники Петлюри та інші буржуазно-націоналістичні елементи" повинні бути вигнані з партійних та радянських органів.

Наступного дня, 15 грудня 1932 р., вийшло інше рішення ЦК та уряду СРСР, яке сухою мовою наказувало "терміново закінчити українізацію" на всіх територіях СРСР, окрім Української РСР. Усі україномовні органи преси та школи повинні перейти на російську мову²².

Так було скасовано основні елементи попередньої національної політики. Ці декрети означали кінець українізації в її дотеперішній формі. Три пункти при цьому мали особливе значення:

1. Українізація та коренізація перш за все були найважливішими інструментами радянської неросійських народів. Надзвичайно успішна українізація призвела, однак, тільки за одне десятиріччя до несподіваних результатів: українські націонал-комуністи, які керували українізацією, показали не тільки значну самосвідомість при представленні українських інтересів перед центром – вони вийшли територіально за межі Української РСР. Сталінське керівництво зробило відповідальною за розвал сільського господарства українізацію. Це суперечило попереднім уявленням, що українізація представляла передумову для будівництва соціалізму. "Українська культура є однією з передумов для перемоги соціалізму в Україні", – формулював Скрипник у 1928 р.²³ Тепер сталінське керівництво констатувало навпаки: українська національна свідомість у партії та на селі була відповідальною за невиконання норм поставок зерна²⁴.

2. Щоб відтіснити український націоналізм у національній політиці, було проведено територіальний принцип: українська мова тільки в Україні, російсь-

ка – скрізь у СРСР. Близько 8 млн. українців за межами Української РСР підлягали асиміляції.

3. У самій Україні в майбутньому мала відбутися "більшовицька" українізація, при цьому йшлося про те, щоб "ретельно відбирати" "українські більшовицькі кадри", як це значилося в рішенні від 14 грудня 1932 р.

Голод, терор, чистки

Служба безпеки постійно забезпечувала Сталіна інформацією про загрози величезного масштабу українського націоналізму. Можливо, що в такий спосіб ОДПУ підводило базу під відому позицію вождя. Заступник голови ОДПУ Всеволод Балицький (на той час – керівник ДПУ України) надав Сталіну 23 грудня 1932 р. доповідь, згідно з якою в 67 районах України – як у селах, так і в містах – діяли численні послідовники Петлюри та створені ними групи, які "переслідують мету саботувати проведення збору врожаю та підготувати повстання селян, щоби відокремити Україну від СРСР та знову запровадити в ній капіталізм". Балицький говорив про "зараження колгоспів, радгоспів та МТС петлюрівськими елементами", контрольованими Польщею²⁵.

Таким чином, боротьба проти ймовірного саботажу збору зерна та українського сепаратизму були для московського керівництва одним і тим самим. Загроза українського націоналізму надавала додаткових виправдань нестриманому застосуванню сили (голод і терор). Ці заходи переслідували в першу чергу мету не видавити з селян якомога більше зерна, а покарати їх і встановити на селі раз і назавжди радянську диктатуру. Арешти й депортації десятків тисяч селян не сприяли збору врожаїв та посівним, зголодніли селяни й мертві села не виконують жодних планів. Це підтверджує, що йшлося про знищення якомога більшої кількості ворогів.

Добре поінформовані німецькі дипломати в Радянському Союзі завважили це вже 1933 р. Вони очікували голоду й у 1934 р. – до чого, проте, не дійшло. Новий голод був би краще спланованим та більш цільовим, як доповідав експерт із сільського господарства німецького посольства в Москві Отто Шиллер у вересні 1933 р. "Заходи щодо планування голоду застосовано до тих прошарків населення, які оцінюються як небажані або малозначущі"²⁶. Шиллер мав на увазі при цьому не тільки Україну, а й весь Радянський Союз.

У листопаді та грудні 1932 р., коли голод вже збирав смертельні жертви, були проголошені найбрутальніші заходи терору проти українських сіл, які призвели до того, що кількісні показники жертв зросли там набагато більше, аніж в інших голодуючих областях СРСР. Ці заходи уряду становлять склад злочину. Ідеться про три групи заходів: "натуральні покарання", складання "чорних списків" та ізоляція України й Північного Кавказу.

Накладання "натуральних покарань" та запровадження "чорних списків" були санкціоновані постановою політбюро КП(б)У від 18 листопада 1932 р.²⁷ Цю постанову було написано під диктовку Молотова: він, як уповноважений Сталіна, керував засіданням. Колгоспи, які не виконали планових завдань на поставки зерна, повинні були надіслати додатково м'ясо та сало в розмірі 15-разової місячної норми. На практиці це призводило до того, що ревізійні групи конфіскували все продовольство, включно з перловими крупами, цибулею, грибами, сухофруктами. Усі зимові запаси було конфісковано, людей прирікали на голодну смерть.

Постанова політбюро від 18 листопада 1932 р., окрім того, визначала, що в колгоспах, які не виконали своїх планових завдань із поставок зерна (а це було 90% колгоспів), у жодному разі надлишок продовольства не міг бути розподілений між людьми.

Господарства, які не виконали плану, окрім того, були занесені до "чорних списків". Це означало "негайне припинення поставок товарів, повне припинення кооперативної та державної торгівлі, вивезення всіх наявних товарів із кооперативних лавок"²⁸, тобто повну блокаду сіл та конфіскацію всіх, ще наявних, товарів включно із сіллю, сірниками, милом. Торгівля була заборонена. На середину грудня в "чорних списках" перебували села 82 районів – це більше ніж п'ята частина всіх районів.

22 січня 1933 р. партійним і державним органам, а також ОДПУ, була надана директива за підписами Сталіна й Молотова²⁹ – селянам було заборонено залишати Україну та Північний Кавказ чи туди подорожувати, обидві території були також ізольовані одна від одної. Органи ДПУ отримали наказ "терміново заарештовувати селян з України та Північного Кавказу, які проникли на північ, та після відбору контрреволюційних елементів відсилати їх у місця проживання". Поширена ще з часів Російської імперії практика в голодні часи йти туди, де був хліб, щоби вижити, тепер була заборонена.

У голодуючих областях на Волзі та Уралі не було вжито подібних заходів – тут тисячі голодуючих ішли із сіл у міста або відходили на Південний Кавказ, у Центральну Азію чи на Північ і таким чином переживали голод³⁰.

В Україні після 22 січня 1933 р. було повністю припинено продаж залізничних квитків. До середини березня ОДПУ на підставі директиви затримало 219 416 осіб, із них 186 588 були відіслані в їхні місця проживання, 9 385 стали перед судом, 2 823 були засуджені, а 10 657 осіб знаходилися у "фільтраційних таборах"³¹.

Реквізиції зерна в українських селах супроводжувалися заходами терору, які були спрямовані насамперед проти керівного складу й членів партії. З початку збору врожаю й до 15 листопада 1932 р. в Україні у зв'язку зі збиральною кампанією було заарештовано 11 000 осіб. З 15 листопада до 15 грудня – ще 16 000, серед яких 2 260 – члени колгоспних правлінь, а 419 – голови колгоспів. У деяких районах було репресовано 20% колгоспного керівництва.

На березень 1933 р. внаслідок зернової кампанії 90 000 людей перебували у в'язницях та концентраційних таборах України та 75 000 – Північного Кавказу. Фактично число репресованих було ще більше, оскільки до цього часу вже десятки тисяч людей були доставлені в місця заслання на Півночі.

Було репресовано тисячі селянських родин включно з жінками й дітьми. Так, наприклад, московське політбюро схвалило 26 грудня 1932 р. депортацію 500 селянських родин із Одеської області, а Сталін "дозволив" у той самий день, на "прохання Косіора", депортацію 300 родин із Чернігівської області. З січня 1933 р. московське політбюро прийняло пропозицію українського ЦК депортувати 400 родин із Харківської області. Це тільки окремі приклади з довгого списку подібних рішень. На Нижній Волзі реквізиції зерна також супроводжувалися терором, який, проте, не досяг таких розмірів, як в Україні й на Кубані – до березня 1933 р. там до в'язниць і концентраційних таборів потрапило 29 000 людей³².

За голодом та терором ішли всеохоплюючі чистки, які означали заміну кадрів. У багатьох випадках жертви чисток закінчували життя в таборах. Чистки мали два основних напрями: сільське господарство та освіта й культура. У сільському господарстві всі, хто якимось чином здійснював керівні функції, від колгоспного бухгалтера до співробітника народного комісаріату сільського господарства, були заарештовані. У галузі освіти й культури були вигнані дотеперішні носії українізації, націонал-комуністи та буржуазні інтелігенти, які хотіли будувати соціалізм у барвах України. В обох випадках чистки стояли на службі табуїзування голоду та терору.

Аби перетворити Україну "на справжню фортецю СРСР, дійсно зразкову республіку", як зажадав Сталін у листі до Кагановича 11 серпня 1932 р.³³, у січні 1933 р. він надіслав у Харків Павла Постишева з надзвичайними повноважен-

нями. Постишев був другим секретарем українського ЦК і фактично володарем України. Косіор формально залишався першим секретарем, але повністю відійшов на задній план.

Із січня по жовтень 1933 р. тривала заміна керівництва партійних і радянських органів районного рівня – майже 70% перших секретарів та радянських голів у районах залишили свої посади. Постишев на пленумі українського ЦК у листопаді 1933 р. оголосив, що з нижчих радянських органів було звільнено 40 000 службовців.

Дотеперішні колгоспні правління розганялися. Майже половина голів колгоспів повинні були піти. Загалом було вигнано близько 190 000 осіб, із них понад половина – керівний склад. Особливо інтенсивно ДПУ тероризувало народний комісаріат сільського господарства, керівні співробітники якого були зроблені відповідальними за голод. До листопада 1933 р. повинні були піти 2 000 співробітників у центрі та на місцях. У серпні та вересні 1933 р. настала черга академії сільського господарства – від 80 до 90% членів її президії були розігнані³⁴.

Tabula rasa в секторі освіти та культури була такою ж радикальною, як і в сільському господарстві. Підґрунтя для чисток було тут, однак, повністю інше. У той час як у сільському господарстві люди були покарані за невдачу аграрну політику та наступний голод – хоча фактичну відповідальність за це несло сталінське керівництво, у сфері освіти та культури тисячі були покарані саме за успішну українізацію, яку тепер Москва сприймала як прямиий шлях до українського націоналізму та сепаратизму. "Українізація часто перебувала в руках петлюрівського збіговиська", – як формулював Постишев на червневому (1933 р.) пленумі українського ЦК³⁵.

Із кінця 1920-х рр. центральною політичною фігурою в Україні був Скрипник, він відповідав за українізацію. Постишев був відправлений в Україну з дорученням відсторонити його, тож безпосередньо після його прибуття до Харкова в січні 1933 р. почався тиск на Скрипника. Народний комісар освіти, який, як старий більшовик, користувався повагою також у Москві, захищався, наскільки це було можливо в умовах терору, при цьому він ще в лютому 1933 р. стверджував, що успішні поставки зерна та успішна українізація пов'язані, тобто добрий урожай зерна залежить від подальшої українізації³⁶. Пізніше, після рішення радянського керівництва від 14 грудня 1932 р., такі заяви суперечили офіційній партійній лінії. 23 лютого 1933 р. Скрипник був відсторонений із посади народного комісара освіти, залишаючись, однак, членом українського політбюро. В умовах подальшого тиску 7 липня він покінчив із життям.

На цей момент хвиля чисток проти його співробітників була в розпалі. "Ми провели цілу роботу", – похвалявся Постишев на пленумі українського ЦК 19 листопада 1933 р. "Достатньо вказати на те, що ми за цей час вичистили в народному комісаріаті освіти понад 2 000 націоналістичних елементів, із них понад 300 вчених та редакторів. Вісім центральних радянських інституцій були очищені від більше ніж 200 націоналістів, які займали там місця як керівники відділів або подібні. Два апарати, один – для кооперативів та інший – для резервів зерна, були, за моїми даними, очищені від більше ніж 2 000 націоналістів та білогвардійців".

Апарат освіти було замінено на обласному рівні на 100%, на районному – на 90%. 4 000 вчителів, а також 210 доцентів у педагогічних вузах були звільнені. Чистки поширилися на всі установи культури: академію наук, літературні та гуманітарні журнали, видавництва, театр. Багато представників культурної інтелігенції зникли в таборах. Ніколи до цього в Радянському Союзі не було настільки руйнівної та багатой на жертви хвилі чисток³⁷.

Керівні пости, що стали вільними, були в багатьох випадках зайняті функціонерами з Росії. Каганович повідомив на XVII партійному з'їзді (1934 р.), що за рік до того 5 581 функціонер із Росії був переміщений до України.

Чистки та терор у 1932–1934 рр. не обмежувалися Україною, вони відбулися в інших республіках. Але там вони не супроводжувалися голодом, були, як правило, менші за кількістю жертв, ніж в Україні. Привід для чисток у неросійських республіках був однаковий: 1. Колективізація провокувала опір та штовхала сільське господарство до кризи. За це місцеві керівники повинні були як офірні цапи підставляти свої голови; 2. Коренізація сприяла виникненню самосвідомих національних еліт, які опинилися в опозиції до централістичної диктатури.

Партійні чистки формально мали вигляд обміну партквитків, а разом повсюди "викривалися" "перебільшення коренізації". Національна політика була вбудована в сталінізм. З особливою енергією чистки проти націонал-комуністів відбулися в Білорусі та Центральній Азії (окрім Казахстану)³⁸. В Азербайджані жертвами чисток стали більше ніж 30 000 сільських функціонерів, партійних та радянських працівників³⁹. Чистки були спрямовані, у першу чергу, проти нижньої та середньої керівної ланки, республіканське керівництво залишилося, в основному, на службі – його долю буде вирішено в 1937–1939 рр.

"Більшовицька" українізація після 1933 р.

Українізація не була припинена, принаймні в Україні. Постишев характеризував колишню національну політику як "петлюрівську українізацію", на її місце тепер повинна була стати "більшовицька українізація"⁴⁰. При цьому малося на увазі рекрутування у владні структури українських сталіністів, для яких їх етнічне походження мало більш формальне та фольклорне значення, та які були готові підкоритися не тільки політиці, а й культурі Москви. Радянська культура впродовж 1930-х рр. набувала все більш чітких російсько-центричних рис. При цьому був припинений основний принцип політики коренізації: витіснення російської мови та культури на користь місцевих мов і культур.

Це відобразилося в ідеологічному регулюванні мови. З 1923 р. партія встановила, що "російський великодержавний шовінізм" є найбільшою загрозою в Радянському Союзі, а в листопаді 1933 р. український ЦК заявив, що "в деяких республіках Радянського Союзу, насамперед в Україні, у дійсний момент український локальний націоналізм, який пов'язаний із імперіалістичними інтервентами, створює головну загрозу"⁴¹. Ця важлива ревізія партійної лінії була неможлива без узгодження із Сталінім. Вона надавала додаткове ідеологічне виправдання для жорстоких чисток та терору проти українських націонал-комуністів та взагалі носіїв українізації. Білоруський ЦК прийняв у грудні 1933 р. ідентичне до українського рішення. Сталін, який полюбляв позу арбітра, оголосив на XVII партійному з'їзді в січні 1934 р. дискусію про те, що є "головною загрозою", "формальною" та "порожньою" – "великоросійський шовінізм" чи "локальний націоналізм"⁴²?

У дійсності відмова від головної засади коренізації не була "формальною". Це означало, що в засобах масової інформації про загрозу російського націоналізму йшлося все рідше, а про "локальний націоналізм", який найчастіше називався "буржуазним націоналізмом" – усе частіше, поки "російський великодержавний шовінізм" із кінця 1936 р. зовсім не зник із риторики засобів масової інформації. Уже перед 1933 р. існувало "асиметричне застосування терору" (за Т.Мартіном) проти українського націоналізму, з одного боку, та російського шовінізму – з іншого. Ніхто не був розстріляний або засуджений на показовому процесі за російський шовінізм. Із 1933 р. було ідеологічно та "теоретично" зрозуміло, що сталінське керівництво бачило в українському націоналізмі смертельну небезпеку, яка разом із загрозою польської інтервенції могла призвести до того, що "ми загубимо Україну".

Дотеперішня українізація не нейтралізувала та не радянлізувала український націоналізм, але – за оцінкою Сталіна – розпалила та наповнила його антирадянським змістом. Надалі вона, як політична мета, буде заморожена на досягнутому стандарті, тоді як раніше планувалася як динамічний рух. Нова орієнтація мала насамперед два аспекти: незначний пріоритет для української мови та обмежена на певних напрямках підтримка українських кадрів.

Історія зі Скрипником та терор у багатьох окремих випадках призводили до спонтанної деукраїнізації, оскільки численні керівні органи вважали публічну антискрипниківську пропаганду кінцем українізації взагалі. Проте до відчутних змін у шкільній політиці дійшло тільки в Східній Україні, де відмовилися від дотеперішньої мети українізації повернути російськомовних етнічних українців до української мови в школі та в побуті. Культурна українізація індустріальних міст сходу та пролетаріату була, відтак, тепер неможлива.

Знання української мови та професійна освіта українською не були відтепер перевагою для соціального сходження. Тиск на тих, хто не розмовляв українською мовою, припинився – на полегшу росіян та російськомовних⁴³.

З іншого боку, підтримка українців в апараті тривала й досягла в 1935 – 1936 рр. вищої точки. Українці насамперед просувалися на видимі керівні позиції в партійних та радянських органах. Як Постишев пояснював у "Правді", послаблення українізації працює на руку ворогам радянської влади. Він сам убрався в український одяг та позував як тип сталінського гетьмана, а перенесення столиці з Харкова до Києва влітку 1934 р. дозволяє оцінювати це як мирну пропозицію українським національним почуттям⁴⁴.

Саме страх перед українським націоналізмом виробив у сталінського керівництва уявлення, що така велика республіка, як Україна, не може керуватися іншими, наприклад, росіянами, тож лояльні сталінські українці конче необхідні для стабільності. Досвід громадянської війни, коли українські селяни виступили проти більшовиків, оскільки бачили в них російських колоніальних панів, був вирішальним для планування політики коренізації.

Хоча під час та після голодомору в Україну прийшли тисячі російських функціонерів, а ревізійні команди, які відбирали в селян останні продукти, складалися з мобілізованих міських жителів, які були етнічними росіянами або євреями, голодомор не був війною етнічних росіян проти етнічних українських селян, оскільки значна частина катів, які йшли на село або ловили сотні тисяч та – без хліба – депортували назад в їхні села, були етнічними українцями. Вище керівництво в Харкові та в більшості обласних центрів залишилося на своїх посадах – вони були переважно українцями. Цей більшовицький принцип залишився також у майбутньому: жертви та вбивці повинні були належати до одного етносу. Утім, сталінське керівництво притримувалося цього й після 1945 р. в захоплених країнах Східної Європи: НДР керувалася німецькими сталіністами, російські – діяли в тіні. У цьому сенсі більшовицьке панування залишалося непрямим пануванням, що було певним стабілізаційним фактором.

Проте це не означало, що на ключових та контрольних місцях апарату в майбутньому не будуть поставлені російські, точніше – надіслані з Москви, кадри, щоби протидіяти динаміці відокремлення українізації. Російські кадри та російська мова й культура були в наступних десятиріччях вирішальним матеріалом для міцності Радянського Союзу. Вони були рівноправними при коренізації, але в конфліктних випадках мали перевагу.

1937 р. почалася так звана "велика чистка" та постали нові ознаки "більшовицької" українізації. Уже з 1933 р. лінгвістична українізація була спрямована в протилежний бік. У декреті оргбюро московського ЦК від 1 грудня 1937 р. зна-

чилося, що "однією з маніфестацій шкідливої діяльності буржуазних націоналістів в Україні є відсутність газет російською мовою". Частка російськомовних газет (в екземплярах) зросла з 12,5% у 1936 р. до 30,8% у 1939 р.⁴⁵ Повсюди в освіті, культурі та управлінні були посилені функції російської мови. Це торкнулося не тільки України, а й усіх національних республік. Обов'язкове викладання російської мови в усіх загальноосвітніх школах – в Україні в принципі запроваджене вже з 1927 р. – було тепер поширено на весь Радянський Союз. В українських вищих школах – особливо на технічних та природознавчих спеціальностях – російська мова стверджувалася як мова викладання. Початкова та середня школи залишалися все ж із українською мовою викладання, оскільки вона була рідною для школярів.

Русифікація освітньої системи, а також партійно-державного апарату, таємної поліції, армії та управління мала, з погляду центрального керівництва, важливу перевагу: це було передумовою для широких переміщень функціонерів із одного регіону СРСР в інший, що широко застосовувалося. Лінгвістична українізація означала, навпаки, тенденційну прив'язку керівних кадрів до України, що посилювало бажання автономії. Цьому слід було запобігти.

У 1937–1939 рр. проявилися подальші ознаки "більшовицької" українізації: періодичні чистки, які цього разу торкнулися також і вищої керівної ланки республіки. Усі керівні вбивці 1932–1933 рр. стали жертвами: перший секретар українського ЦК Станіслав Косіор, голова Ради народних комісарів України Влас Чубар, голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Григорій Петровський, а також надіслані Сталіним у 1933 р. до Харкова "судові виконавці" Постишев та Балицький. Жоден – окрім Петровського, який був переведений до Москви – не пережив 1939 р. Із ними пішли з життя тисячі українських функціонерів. Багато з тих, хто крутили колесо смерті, самі ж під нього й потрапили. Сталінізм досяг своєї завершеної форми.

Загалом залишається ствердити: голод в Україні та на Кубані коштував життя багатьом мільйонам людей, оскільки Сталін використовував ревізії зерна та інші засоби терору одночасно і як інструменти боротьби проти українського націоналізму. Він побоювався відродження українського сепаратизму, який міг бути пов'язаний із польсько-західноукраїнською (східногалицькою) інтервенцією, як у часи С.Петлюри. Здійснена з великим тиском українізація послабила, з погляду Сталіна, лояльність України щодо радянської централізованої держави та цим "об'єктивно" працювала на руку українському націоналізмові. Цю небезпеку було побороно голодом, терором та чистками. Чи дійсно український націоналізм на початку 1930-х рр. становив загрозу для подальшого існування радянської централізованої диктатури, чи це були тільки фобії або фантазії сталінського керівництва – для порушеного питання не має вирішального значення. Сталін мав у своєму розпорядженні волю та владу, щоб утілити своє бачення.

¹ *Мейс Дж.* Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С. 34 – 48.

² *Green B.* Stalinist Terror and the Question of Genocide: The Great Famine // *Rosenbaum A.* (Hg.) In the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide. – Boulder, Colorado, 1996. – P. 139; *Merl S.* War die Hungersnot von 1932–1933 eine Folge der Zwangskollektivierung der Landwirtschaft oder wurde sie bewußt im Rahmen der Nationalitätenpolitik herbeigeführt? // *Hausmann G., Kappeler A.* (Hg.) Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – Baden-Baden, 1993. – S. 146, 166.

³ *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 3.

⁴ *Mace J.* Zur aktuellen Diskussion über die ukrainische Hungersnot von 1932/1933 // *Hausmann G., Kappeler A.* (Hg.) Op. cit. – S. 126–144; *Merl S.* Op. cit. – S. 145–166.

⁵ Текст цього листа див: Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 99, 100.

⁶ *Martin T.* The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca; London, 2001. – P. 92, 107, 113, 121; *Simon G.* Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. – Baden-Baden, 1986. – S. 44, 48, 51.

⁷ *Stalin J.W.* Werke. – Bd. 5. – Berlin [Ost], 1952. – S. 42.

⁸ *Item.* Op. cit. – Bd. 8. – S. 135; про справу О.Шумського див.: *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 212–218.

⁹ Цит. за: Командири великого голоду... – С. 141.

¹⁰ *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 282–291.

¹¹ Лист Сталіна від 11 серпня 1932 р. див.: Командири великого голоду... – С. 99.

¹² Цит. за: *Гриневиц Л.В.* Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 417.

¹³ *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 293.

¹⁴ Цитата з листівки: *Гриневиц Л.В.* Зазнач. праця. – С. 421.

¹⁵ Там само. – С. 426.

¹⁶ Лист В.Я.Чубаря від 10 червня 1932 р. див.: Командири великого голоду... – С. 206–212.

¹⁷ Цитати з доповідей ДПУ в: *Martin T.* The 1932–33 Ukrainian Terror: New Documentation on Surveillance and the Thought Process of Stalin // *Isajiw W.* (Hg.) Famine-Genocide in Ukraine 1932–1933. – Toronto, 2003. – P. 110. Т.Мартін, порівнюючи тексти, приходять до висновку, що існувала раніша версія доповіді ГПУ Сталіну.

¹⁸ *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 285–291.

¹⁹ Витяги з промови Кагановича від 23 листопада 1932 р. див.: Командири великого голоду... – С. 286–307; *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 301.

²⁰ *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 299, 324; *Васильєв В.* Ціна голодного хліба // Командири великого голоду... – С. 116–120.

²¹ Опубліковано в: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 291–294, а також: Командири великого голоду... – С. 310–312.

²² Там само. – С. 312.

²³ Цит. за: *Єфіменко Г.* Зміни політико-ідеологічних пріоритетів українізації та боротьба з “націонал-ухильниками” // Голод 1932–1933... – С. 683.

²⁴ *Liber G.* Soviet Nationality Policy, Urban Growth and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934. – Cambridge, 1992. – P. 172.

²⁵ Витяги з доповідної Балицького в: Голод 1932–1933... – С. 428, 688.

²⁶ *Schiller O.* Die Hungersnot in der Sowjetunion. 18 September 1933. Geheim! Nicht zur Veröffentlichung // *Zlepko D.* (Hg.) Der ukrainische Hunger-Holocaust. – Sonnenbühl, 1988. – S. 191–204 (цитата на 8 с.).

²⁷ Голод 1932–1933 років... – С. 250–260.

²⁸ Там само. – С. 256.

²⁹ Англійський переклад директиви від 22 січня 1933 р. див.: *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 306.

³⁰ *Кондрашин В., Пеннер Д.* Голод: 1932–1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). – Самара; Пенза, 2002. – С. 249, 265.

³¹ *Васильєв В.* Ціна голодного хліба // Командири великого голоду... – С. 138.

³² Командири великого голоду... – С. 120, 128, 130, 175; *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 306.

³³ Командири великого голоду... – С. 100.

³⁴ *Єфіменко Г.* Зміни політико-ідеологічних пріоритетів... – С. 706; *Васильєв В.* Ціна голодного хліба. – С. 142–144.

³⁵ Цитата в: *Martin T.* Affirmative Action Empire. – P. 347.

³⁶ *Єфіменко Г.* Зміни політико-ідеологічних пріоритетів... – С. 690.

³⁷ *Шаповал Ю.* Ліквідація “скрипниківщини” // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 426–438 (цитата – на 433 с.); *Conquest R.* The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – London, 2002. – P. 267–270; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації. XIX–XX століття. – К., 2000. – С. 177, 185.

³⁸ *Simon G.* Nationalismus... – S. 100–106; *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 358–361.

³⁹ *Baberowski J.* Der Feind ist überall. Stalinismus in Kaukasus. – München, 2003. – S. 790.

⁴⁰ *Єфіменко Г.* Зміни політико-ідеологічних пріоритетів... – С. 696.

⁴¹ *Kosior S., Postyschew P.* Der bolschewistische Sieg in der Ukraine. – Moskau, 1934. – S. 165.

⁴² *Stalin J.W.* Werke. – Bd. 13. – S. 321.

⁴³ *Liber G.* Soviet Nationality Policy – P. 179–182.

⁴⁴ *Martin T.* Affirmative Action Empire... – P. 365–370.

⁴⁵ *Ibid.* – P. 369, 372.

The article is dedicated to examination of the problem of origins of one of the greatest humanitarian catastrophes of the XX c. As Stalin thought, ukrainization weakened the loyalty of Ukraine to the Soviet centralized nation and assisted the Ukrainian nationalism. This danger was overcome by the famine.
